

УДК 341.171

Березовська І.А.\*

## УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ В ПРАКТИЦІ СУДУ ЄС

*Стаття присвячена дослідженню практики Суду ЄС щодо угод про асоціацію ЄС з третіми країнами. Особлива увага приділяється рішенням Суду, які вплинули на формування правової природи інституту асоціації в праві Є, зокрема щодо прямої дії положень угод про асоціацію в правопорядках держав-членів ЄС.*

**Ключові слова:** право ЄС, Суд ЄС, угода про асоціацію, пряма дія норм права ЄС.

*The article is devoted to research of EU Court of Justice practice regarding EU Association Agreements with the third countries. The special attention is stressed on the court decisions which formed legal nature of the institute of association in EU law, in particular on the decisions disclosing the direct effect of Association Agreements within the legal order of the Member States.*

**Keywords:** EU law, EU Court of Justice, Association Agreements, direct effect of EU law.

*Стаття посвящена изучению практики Суда ЕС относительно соглашений об ассоциации ЕС с третьими странами. Отдельное внимание уделено решениям Суда, повлиявшим на формирование правовой природы института ассоциации в праве Евросоюза, в частности решениям о прямом действии соглашений об ассоциации в правовом порядке государств-членов ЕС.*

**Ключевые слова:** право ЕС, Суд ЕС, соглашение об ассоциации, прямое действие норм права ЕС.

Угоди про асоціацію – особливий вид міжнародних угод, передбачений правом ЄС для встановлення привілейованих відносин з третіми країнами, що широко використовується в його зовнішніх зносинах. За рівнем правового регулювання ці угоди посідають особливе місце серед решти міжнародних угод ЄС. Оскільки національне законодавство третіх країн зазвичай не виокремлює такого виду міжнародних угод, правова природа та характерні риси угод про асоціацію переважно визначаються правом Євросоюзу.

Кількість та різноманітність відповідних договірних норм дають підстави говорити про формування в праві зовнішніх зносин Євросоюзу особливого інституту «асоціації», специфіка якого має враховуватись країнами, що мають намір стати «асоційованими» з ЄС. Надзвичайно важливу роль у розвитку цього інституту відіграє діяльність Суду ЄС, який в своїй практиці неодноразово звертався до тлумачення угод про асоціацію.

Дослідження практики суду ЄС щодо угод про асоціацію становить значний інтерес для української науки міжнародного та європейського права, що матиме практичне значення у зв'язку з підготовкою угоди про асоціацію з Україною. Варто відмітити, що з огляду на особливу актуальність питання правових засад майбутньої асоціації України з Євросоюзом останнім часом стають об'єктом досліджень багатьох українських правознавців. Серед них

\* кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

окремо слід виділити роботи таких науковців як О.Вишняков, Я. Костюченко, М.Микієвич, В.Муравйов, Р.Петров, Р.Хорольський та інших. Однак, не дивлячись на таку безумовно позитивну тенденцію, ряд проблем правової природи угод про асоціацію з ЄС залишається невивченими. Ця робота є спробою заповнити існуючу прогалину в комплексному аналізі практики Суду ЄС щодо угод про асоціацію.

Правовою базою для створення асоціацій з ЄС служить стаття 217 Договору про функціонування Євросоюзу (ДФЄС) [1], відповідно до якої Союз «може укласти з однією чи кількома країнами чи міжнародними організаціями угоди про створення асоціації, що характеризуються взаємними правами й обов'язками, спільними діями і особливими процедурами». Як правило, угоди про асоціацію є широкомасштабними договорами, що охоплюють різні сфери співробітництва, які належать як до компетенції ЄС, так і до компетенції держав-членів. З огляду на це, угоди про асоціацію відносяться до так званих «змішаних» угод, сторонами яких поряд з Євросоюзом виступають його держави-члени.

Аналіз положень ст.217 ДФЄС свідчить, що нею не встановлено якихось чітких вимог до угод про асоціацію. У ній лише зазначається, що асоціація передбачає «взаємні права та обов'язки». Тим самим підкреслюється, що спільною метою будь-якої асоціації з ЄС є створення правових рамок для привілейованих відносин без визначення чітких правил щодо можливого змісту останніх. До певної міри цю прогалину було заповнено рішеннями Суду ЄС, який встановив мінімальні та максимальні стандарти щодо змісту угод про асоціацію.

Загалом роль рішень Суду ЄС в розвитку автономного правового порядку Європейського Союзу важко переоцінити. Саме у них сформульована значна частина правових принципів, норм і інститутів, які наразі складають «основи конституційного ладу ЄС». Рішення Суду ЄС стали джерелом принципів прямої дії і верховенства права ЄС, принципу дорозумілих повноважень. За їх допомогою в ЄС були встановлені гарантії захисту прав людини, а також визнано наявність автономного правового порядку ЄС, побудованого на основі установчих договорів конституційного характеру. Таку ж визначальну роль практика Суду відіграє й у процесі становлення інституту асоціації. Деякі з прийнятих рішень поширюються на всі міжнародні угоди ЄС, інші – визначають специфіку саме угод про асоціацію.

Характерною особливістю судової системи в ЄС є своєрідний прецедентний характер рішень його судових органів. Слід підкреслити, що в європейській доктрині тривають дискусії щодо юридичної природи і характеру рішень Суду ЄС та висловлюються прямо протилежні точки зору [2, с. 341-343]. Звичайно через унікальність та складність правової системи Євросоюзу характер рішень Суду ЄС істотно відрізняється від «класичного» прецеденту, що існує в системі загального права. Однак існуюча в ЄС практика доводить, що не будучи формально правотворчим органом, Суд ЄС створює нові правові норми шляхом тлумачення чинних нормативних приписів в ході розгляду конкретних справ. Судові рішення в ЄС можуть виступати навіть як акти, що встановлюють «загальні принципи права», доктрина яких виникає і розвивається завдяки креативній юриспруденції Європейського Суду» [3, с. 242]. Відтак рішення Суду ЄС стосовно угод про асоціацію можуть мати «квазіпрецедентний» характер. В такому разі встановлені Судом ЄС правила вважаються обов'язковими для національних судів всіх держав-членів, як і для самих судових органів Євросоюзу при розгляді подібних справ. Проте варто відзначити, що з огляду на динамічний розвиток права ЄС в деяких поодиноких випадках Суд ЄС відступав від раніше прийнятих ним рішень [4, с. 162].

Як і решта міжнародних договорів ЄС, після завершення процедури укладання угоди про асоціацію стають частиною права Євросоюзу. Суд відзначив, що в ієрархії джерел права ЄС міжнародні угоди, що укладаються об'єднанням, займають проміжне положення, знаходячись між первинним і вторинним правом ЄС [5].

Оскільки забезпечення узгодженого та однакового застосування права Євросоюзу в межах об'єднання покладено на Суд ЄС, останній має можливість тлумачити положення міжнарод-

них угод ЄС як частини права Євросоюзу. Метою такого тлумачення положень міжнародних угод ЄС є забезпечення їх однакової імплементації в країнах членах ЄС [6]. І хоча установчі договори ЄС не визначають прямої юрисдикції Суду ЄС тлумачити положення міжнародних угод ЄС, в праві ЄС поступово сформувався ряд підстав, що дозволяють йому це робити. Зокрема, Суд ЄС може тлумачити міжнародну угоду «якщо тлумачення міжнародної угоди має відношення до питання про чинність постанови інституту ЄС або до питання тлумачення самої постанови» [7], у випадках винесення преюдиціальних рішень стосовно таких постанов (ст.267 б. ДФЄС), у разі визнання ЄС правонаступником держав-членів у міжнародній організації (у випадку з ГАТТ) [8]. Як зазначив Суд ЄС, таке тлумачення має на меті застосування відповідних положень міжнародних угод між ЄС та третіми країнами або міжнародними організаціями в межах об'єднання [7].

Слід особливо підкреслити, що тлумачення угод про асоціацію, дане Судом ЄС, є обов'язковим лише для держав-членів Євросоюзу та не зобов'язує країни – нечлени ЄС. Однак фактично воно має значний вплив на тлумачення відповідних положень таких угод й у асоційованих країнах, оскільки допомагає чітко визначити зміст та характер закріплених в міжнародній угоді норм. Іншими словами тлумачення угод про асоціацію, яке здійснюється Судом ЄС в межах Євросоюзу, опосередковано зачіпає й питання застосування положень цих угод у державах, які виступають сторонами відповідних угод з ЄС. Крім цього, існуюча в ЄС практика свідчить про розповсюдження рішень Суду ЄС на фізичних та юридичних осіб асоційованих країн, що на законних підставах проводять діяльність на території Євросоюзу.

Відповідно до положень установчого договору ЄС, угоди про асоціацію, як і інші міжнародні угоди, укладені Союзом, є обов'язковими для інститутів Союзу та його держав-членів (ст. 216.2 ДФЄС). Ці положення були чітко підтверджені у справі *Haegeman* стосовно угоди про асоціацію Греції з ЄС, в якій Суд постановив: «положення угоди з моменту її вступу в силу становлять складову частину правопорядку співтовариства» [9].

Особливість автономного правопорядку Євросоюзу проявляється також в тому, що міжнародні угоди, що укладаються його інститутами з іншими суб'єктами міжнародного права, мають відповідати положенням установчих договорів Євросоюзу. Це означає, що будучи похідними актами права ЄС угоди про асоціацію підпадають під дію принципів наділення повноваженнями та верховенства права Союзу, а значить – повинні відповідати не лише положенням про наділення зовнішньою компетенцією і процедурним нормам, але й матеріальним нормам установчих договорів. Контроль за такою відповідністю здійснює Суд ЄС. Зокрема, п.11 ст. 218 ДФЄС наділяє держави-члени, Раду, Комісію та Європарламент правом звернутися до Суду ЄС за висновком щодо відповідності наміченої угоди установчим договорам ЄС. В разі, якщо висновок Суду є негативним, така угода може набрати чинності лише за умови внесення в неї змін чи перегляду установчих договорів.

Одним з основних питань стосовно угод про асоціацію, що їх розглядав Суд ЄС, є питання прямої дії положень таких угод. Як відомо, принцип прямої дії норм права Євросоюзу в правопорядках країн-членів має основоположне значення для правової системи Євросоюзу. Він передбачає можливість фізичних та юридичних осіб держав-членів ЄС посилатися на положення права Євросоюзу у національних судах. Виходячи з логіки ст. 217 ДФЄС, можна припустити, що угоди про асоціацію здатні містити норми, що мають пряму дію. Враховуючи зокрема те, що деякі з цих угод мають на меті підготовку асоційованих країн до подальшого вступу в ЄС, не дивно, що вони можуть містити норми, які відображають певні принципи права ЄС, у тому числі пряму дію таких норм.

З огляду на важливість цього питання для функціонування правової системи ЄС, Суд ЄС неодноразово торкався питання прямої дії в правопорядках держав-членів норм міжнародних договорів ЄС загалом та договорів про асоціацію, зокрема. Зокрема, пряма дія окремих положень угод про асоціацію була визначена у справах *Pubst* [10, с. 1331], *Anastssiou* [11, I-3087], *Demirel* [12, с. 3719], у справі «*Deutscher Handballbund*» [13] та деяких інших.

У справі Pubst [10, с. 1331] Суд ЄС визнав, що угода про асоціацію Співтовариства і Греції здатна містити норми, які мають пряму дію. Суд підкреслив, що ця угода містить положення, які «мають на меті підготувати вступ Греції до Співтовариства». У цьому контексті Суд окремо виділив існування положень, спрямованих на створення митного союзу, гармонізацію сільськогосподарської політики, запровадження вільного руху працівників та інші заходи, адаптовані до вимог права Співтовариства. Особливо важлива позиція Суду була представлена Генеральним адвокатом пані Розе, яка зазначила, що угода про асоціацію з Грецією – є ширшою, ніж угода про вільну торгівлю, і що «асоціація... є достатньо тісною для того, аби кваліфікувати її як правопорядок, суб'єктами якого виступають не тільки договірні сторони, а й також їхні громадяни» [10, с. 1360].

У справі Anastssiou йшлося про пряму дію деяких норм Протоколу 1977 року до угоди про асоціацію, укладеної між Кіпром і Співтовариством. Основний спір стосувався імпорту до Великої Британії деяких сільськогосподарських продуктів, що походили з північної частини острова, контрольованого турецькою громадою. Аналізуючи цю угоду, Суд ЄС підкреслив, що вона «спрямована на поступову ліквідацію перешкод товарообігу між Співтовариством і Кіпром» [11, I-3087] і містить систему преференційних тарифів при імпорті до ЄС. Оскільки, на думку Суду, «відповідні правила Протоколу 1977 року щодо походження продуктів мають істотне значення для визначення продуктів, які можуть підпадати під дію угоди, а отже й під преференційний режим... вони передбачають ясні, чіткі й безумовні зобов'язання сторін і підлягають прямому застосуванню в національних судах».

Основоположне значення у формуванні правової природи асоціації має рішення Суду ЄС у справі Demirel від 30 вересня 1987 року [12, с. 3719]. За висновком Генерального адвоката М. Дармона, який вів цю справу, вона є найбільш відомим провадженням Суду з приводу угод про асоціацію. Справа стосувалася Анкарської угоди про асоціацію між ЄС і Туреччиною, а саме – питання про можливість турецьких громадян користуватися правом вільного руху працівників і надійшла до суду ЄС в порядку преюдиціального звернення Адміністративного суду м. Штутгарт (Німеччина).

Звернення було пов'язане з оскарженням рішення про виселення з Німеччини громадянина Туреччини в зв'язку з закінченням строку дії його візи. Рішення про депортацію було прийняте на підставі нової постанови Міністерства внутрішніх справ Німеччини, що посилило вимоги до надання права на возз'єднання сім'ї. Громадянин Туреччини вважав, що німецьке законодавство суперечить положенням угоди про асоціацію. Адміністративний суд звернувся до Суду ЄС за роз'ясненням чи встановлює така угода заборону нових обмежень свободи руху турецьких працівників, що прямо застосовуються у внутрішньому праві держав-членів.

Як і більшість угод про асоціацію, Анкарська угода є змішаною угодою, сторонами якої виступають як ЄС, так і його держави-члени в межах їхньої відповідної компетенції. Через це Німеччина та Велика Британія у своїх зауваженнях наполягали на тому, що, оскільки виконання заходів стосовно вільного руху працівників належить тільки до відповідальності держав-членів, Суд ЄС не має компетенції виносити рішення щодо їх тлумачення. Крім того, повноваження врегульовувати спори між сторонами чи приймати рішення щодо передачі їх до Суду була наділена Рада асоціації.

Суд ЄС, пославшись на власне рішення у справі Haegeman [9], навпаки підтвердив свою компетенцію тлумачити цю угоду як частину права ЄС. Зокрема, Суд вирішив, що, з огляду на створені асоціацією «особливі і привілейовані відносини з третьою державою, яка має бодай частково брати участь у режимі Співтовариства», Об'єднання повинно забезпечити виконання зобов'язань в усіх сферах, що регулюються його установчим договором, для чого воно, відповідно до ст. 238 Договору про заснування ЄЕС (нині ст.352 ДФЄС), має необхідну компетенцію. Таким чином, оскільки свобода руху осіб, регулюється установчим договором

ЄС, Суд ЄС є компетентним у тлумаченні положень угоди щодо вільного руху працівників як галузі, охопленої договором.

Безперечно, одним із найважливіших принципів, сформульованих Судом ЄС у згаданих положеннях, є визнання того, що угода про асоціацію створює спеціальні привілейовані відносини з країнами-нечленами, внаслідок чого останні повинні певною мірою брати участь у системі Співтовариства. Тобто тут не йдеться про участь асоційованих країн в органах ЄС, проте передбачається, що сфера співробітництва ЄС з останніми визначається *acquis communautaire* (так званим «спільним доробком» Європейського Союзу). З цього випливає, що угода про асоціацію має як мінімум розширювати територію застосування вторинного законодавства Євросоюзу. Проте з рішень Суду ЄС незрозуміло, як далеко може заходити поширення дії права Євросоюзу на треті країни та чи існують якісь межі щодо змісту таких угод, як у випадках із міжнародними торговельними угодами чи угодами про співпрацю заради підтримки розвитку, укладеними на засадах ст.ст. 207 і 209 ДФЄС (на той час ст.133, 181 Договору про заснування ЄС). Як зазначив Суд ЄС, межі угоди про асоціацію можуть сягати «усіх сфер, охоплених Договором про заснування ЄС» [15]. Вважається, що стосовно укладання угод про асоціацію на підставах ст. 217 ДФЄС має такі широкі повноваження, що всі галузі, на які поширюється компетенція ЄС у межах спільного ринку, можуть стати об'єктом регулювання таких угод. Навіть рішення Суду ЄС можуть стати частиною угод про асоціацію, що призводить до поширення територіальної сфери дії таких рішень на треті країни, які є сторонами цих угод. Тобто на відміну від інших міжнародних угод ЄС, єдиними рамками щодо змісту угод про асоціацію, є *acquis communautaire* [16, с. 223].

Стосовно прямої дії вказаної угоди про асоціацію та протоколу до неї в пункті 14 рішення у справі *Demirel* Суд постановив: «Положення угоди, укладеної ЄС з державами, які не є його членами, повинне вважатися таким, що прямо застосовується, коли, враховуючи словесне вираження, а також мету й природу самої угоди, таке положення містить ясне і чітке зобов'язання, реалізація або наслідки якого не залежать від вжиття будь-яких подальших заходів».

Ще одна справа, яку варто виділити серед інших справ щодо угод про асоціацію, є справа *Deutscher Handballbund* [13]. Вона надійшла до Суду за преюдиціальним запитом апеляційного суду Німеччини стосовно тлумачення ст. 38 угоди про асоціацію ЄС зі Словаччиною. Параграф 1 цієї статті мав такий зміст: «При дотриманні умов і порядку, що діють в кожній державі-члені, [...] працівники, які мають словацьке громадянство, прийняті на роботу на законних підставах на території будь-якої держави-члена, не повинні піддаватися жодній дискримінації за ознакою громадянства, в тому числі щодо умов праці, винагороди або звільнення, у порівнянні з власними громадянами». Варто відзначити, що подібні положення містили всі Європейські угоди про асоціацію, тому вирішення цього питання мало значні наслідки для розвитку інституту асоціації.

Підставою для подання позову стало оспорювання словацьким спортсменом М. Ковпаком встановленої німецькою асоціацією гандболу заборони клубам під час гри виставляти на поле більше двох гравців, що не є громадянами ЄС, як такого, що має дискримінаційний характер та суперечить угоді про асоціацію. Запит національного суду стосувався того «Чи повинна стаття 38 (1) Угоди про асоціацію тлумачитися як така, що виключає застосування спортивною федерацією відносно законно прийнятого на роботу в клуб професійного спортсмена, що має громадянство Словаччини, внутрішньої норми країни походження клубу, яка передбачає можливість використовувати в змаганнях лише обмежену кількість гравців з країн – нечленів ЄС?»

Рішенням суду ЄС положенням ст. 38 було надано пряму дію і встановлено, що її положення «перешкоджають застосуванню до професійного спортсмена – громадянина Словаччини правила, яке передбачає, що клуби можуть використовувати в змаганнях лише обмежену

кількість гравців з країн -нечленів ЄС, за умови, що такого спортсмена було прийнято на законних підставах на роботу у клуб держави-члена». Отже, в справі *Deutscher Handballbund* Суд ще раз підтвердив, що оскільки положення угод про асоціацію містять норми прямої дії, посилятися на них в суді можуть не лише громадяни ЄС, а й громадяни асоційованих країн, що здійснюють свою діяльність на території Євросоюзу.

В своїй подальшій практиці Суд ЄС послідовно поширив викладену у зазначеній справі логіку на угоди про партнерство і співробітництво, визнавши за їх подібними положеннями про недискримінацію, характер прямої дії [17].

Таким чином, аналіз практики Суду ЄС свідчить, що положення угод про асоціацію здатні вчиняти пряму дію. Для цього вони повинні відповідати загальним критеріям, що були послідовно сформовані Судом ЄС й для обґрунтування прямої дії норм права Євросоюзу (зокрема, в справі *Van Gend en Loos* та ін. [18, с. 130]), а саме: мають бути достатньо чіткими і ясними і такими, що створюють безумовні зобов'язання. Проте слід пам'ятати, що ці критерії стосуються лише дії положень права ЄС у правопорядку Євросоюзу.

В іншій справі *Sevince* [19] стосовно вже згаданої угоди про асоціацію з Туреччиною Суд ЄС визнав також можливість прямої дії актів, прийнятих органами асоціації. Загалом створення спеціальних інституцій, завдання яких полягає в реалізації договірних положень та нагляді за діяльністю асоціації, є характерним для переважної більшості угод про асоціацію, що укладаються ЄС з третіми країнами. Типовим є заснування трьох основних інститутів: Ради асоціації, Комітету асоціації та Міжпарламентського комітету асоціації. При цьому Ради асоціації зазвичай наділені компетенцією приймати обов'язкові для сторін рішення. Такою компетенцією не володіє жодний орган, створений відповідно до інших зовнішніх угод об'єднання. Рішення рад асоціацій становлять складову частину права Євросоюзу і можуть тлумачитися Судом ЄС [20, с. 1331].

Стосовно їх можливості мати пряму дію Суд ЄС в справі *Sevince* зазначив, що рішення Рад асоціації повинні відповідати таким самим вимогам, що висувуються для визначення прямої дії положень міжнародних угод ЄС. При цьому пряма дія рішень Ради асоціації не може бути зміненою на підставі того, що відповідно до цих рішень права фізичних та юридичних осіб повинні бути встановлені нормами національного права. Суд ЄС підкреслив, що положення рішень Ради асоціації «просто роблять більш ясними обов'язки держав-членів щодо ухвалення таких адміністративних заходів, які можуть стати необхідними для імплементації цих положень, не надаючи у той же час державам-членам повноважень стосовно встановлення умов або обмежень щодо застосування чітких та безумовних прав, що надаються рішеннями Ради асоціації» [19].

Таким чином, становленню правової природи угод про асоціацію в праві Євросоюзу значним чином сприяла практика Суду ЄС. Неодноразово розглядаючи справи щодо угод про асоціацію, Суд ЄС виділив специфічні риси угод про асоціацію. Хоча судова практика останнього поширюється лише на країни-члени ЄС, опосередковано вона впливає й на асоційовані з ЄС країни.

Серед найважливіших висновків, що містяться в рішеннях Суду ЄС стосовно угод про асоціацію слід виділити: 1) часткове поширення дії *acquis communautaire* на правовідносини асоціації, що дає змогу забезпечити найтісніший зв'язок між Євросоюзом і його державами-членами та третіми країнами; 2) визнання можливості прямої дії положень угод про асоціацію та рішень Рад асоціацій, що відповідають загальним критеріям, сформованим Судом ЄС для обґрунтування прямої дії норм права Євросоюзу.

На підставі низки рішень, прийнятих Судом ЄС, відповідні положення угод про асоціацію мають пряму дію в правопорядках держав-членів ЄС, а отже фізичні та юридичні особи держав-членів ЄС можуть посилятися на них в національних судах. Таку ж можливість отримують фізичні та юридичні особи асоційованих з ЄС країн, в разі здійснення ними закон-

ної діяльності на території Євросоюзу. Беручи до уваги квазіпрецедентний характер рішень Суду ЄС, можна прогнозувати, що у випадку укладання угоди про асоціацію України з ЄС можливість посилається на положення угоди про асоціацію та рішення Ради асоціації для захисту своїх прав і інтересів в судових органах держав-членів ЄС отримають також українські фізичні та юридичні особи, що на законних підставах проводять діяльність на території країн-членів Євросоюзу.

### Джерела

1. Versions consolidées du traité sur l'Union européenne et du traité sur le fonctionnement de l'Union européenne // JO C115 du 9.05.2008.
2. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории: учеб.пособие. – М.: Проспект, 2010. – 432 с.
3. Hartley F. Federalism, Courts and Legal systems: The Emerging Constitution of the European Community // The American Journal of Comparative Law. 1986. Vol.34.
4. Право Европейского Союза: учебник для вузов – 3-е изд. / ред. Кашкин С.Ю. – М: Юрайт, 2010. – 1119 с.
5. Case 21-24/72 International Fruit Company [1972] ECR 1219.
6. Case C-188/91, Deutsche Shell v Hauptzollamt Hamburg [1993] ECR I-363 P. 14.
7. Case 104/81, Kupferberg [1982] ECR 3641.
8. Joint Cases 267 — 269/81, SPI and SAMI [1983] ECR 801.
9. Case 181/73, Haegeman v. Belgium [ 1974] ECR 449.
10. Affaire Pabst et Richarz / Hauptzollamt Oldenburg 29 avril 1982, 17/81, Rec.
11. Affaire Anastassiou, C-432/92, Rec.
12. Arrêt du 30.09.1987, Demirel c. Ville de Schwdbisch Gmьnd, aff.12/86, Rec.
13. Case 438/00 Deutscher Handballbund eV v Maros Kolpak [2003] ECR I-4135.
14. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В.І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
15. Cases 209–213/84, Ministere Public v. Asies [1986] ECR 1425.
16. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – Київ: Академ-Прес, 2002. – 426 с.
17. Case C-265/03, Simultenkov [2005] ECR I – 2579.
18. Karpenschif M, Nourissat C. Les grands arrêts de la jurisprudence de l'Union Européenne. – Paris, 2010. – 420 p.
19. Case C-192/89, Sevince [1990] ECR I – 3461.
20. Kapteyn P.J.G., VerLoren van Themaat P. Introduction to the Law of the European Communities. – 3-rd Edit. – London: Edit. Kluwer Law International, 1998. – 1447 p.